

نقد و بررسی درس نامه‌های متون ادبی - تاریخی

هادی یآوری*

چکیده

درس نامه‌های متن محور بخش مهمی از کتابهای آموزشی رشته زبان و ادبیات فارسی را تشکیل می‌دهند و با توجه به این که پیوندهای اولیه دانشجویان با متون بر مبنای این درس نامه‌ها که عمدتاً گزیده‌هایی از متون مفصل تر هستند صورت می‌گیرد، مسائلی مانند چگونگی تنظیم سرفصل‌های پیشنهادی مصوب، نحوه تألیف، کیفیت و کمیت این درس نامه‌ها در حوزه طرح مسائل نظری، گزینش متن، کم و کیف توضیحات و فهرست‌ها و ضمایم آن در امر آموزش بسیار مهم است. مقاله حاضر سرفصل‌های مربوط به درس‌های ادبی-تاریخی (در سرفصل قدیم: تاریخ بیهقی و تاریخ جهانگشای جوینی) و مهم‌ترین درس نامه‌های تألیفی این دو متن را در رشته زبان و ادبیات فارسی مرور می‌کند و علاوه بر نقد و بررسی این درس نامه‌ها و برشمردن نقاط قوت و ضعف آن‌ها؛ در خصوص دو سرفصل مرتبط با متون ادبی-تاریخی در سرفصل تازه مصوب شده دوره کارشناسی زبان و ادبیات فارسی پیشنهادهایی مبنی بر تغییر عنوان و محتوای آن‌ها ارائه می‌کند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ بیهقی، تاریخ جهانگشای جوینی، درس نامه‌های متون ادبی-تاریخی، سرفصل کارشناسی زبان و ادبیات فارسی.

۱. مقدمه

در خصوص ضرورت وجودی برخی متون تاریخی که از نظر زبانی و بیانی و خصلت‌های روایی حائز برجستگی‌های ادبی هستند در برنامه آموزشی رشته زبان و ادبیات فارسی نیاز به بحث چندانی نیست. مدتهاست متونی مانند تاریخ بیهقی، تاریخ بلعمی، تاریخ

---

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه نیشابور، hadi.yavari@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۱/۱۸، تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۳/۲۲

جهانگشای جوینی، نفثه‌المصدر و برخی دیگر جای ثابتی در دل این برنامه یافته‌اند و دو مورد اخیر عرصه تمرین و ورزش دانشجویان این رشته واقع شده‌اند.

در سرفصل مصوب سال ۱۳۶۶ (ص ۲۸) در خصوص هدف متون نثر ۱ (در دو قسمت تاریخ بلعمی و سفرنامه؛ و تاریخ بیهقی) آمده است: «هدف این درس‌نامه [آشنا کردن دانشجویان است به خصائص زبانی و دستوری و مضامین نثر دوره آغازی زبان فارسی] و در خصوص تاریخ بلعمی و سفرنامه آمده است: «در این درس خصوصیات نثر دوره مذکور (دوره آغازین زبان فارسی) با ذکر نکات دستوری و لغوی بخشهایی از تاریخ بلعمی و سفرنامه ناصر خسرو تدریس می‌شود» و در خصوص تاریخ بیهقی: «در این درس نکات دستوری و جنبه‌های ادبی مخصوص به تاریخ‌نگاری که در تاریخ بیهقی مورد توجه قرار گرفته است بحث و بررسی و بخش‌هایی از این کتاب تدریس خواهد شد». جالب توجه است در زمانی که در همان سرفصل (ص ۲۹) برای درس کشف‌الأسرار (متون نثر ۲، قسمت دوم) آورده‌اند: «استادان این درس در مقدمه آن دانشجویان را به سیر و سابقه تفاسیر فارسی و مراحل تکاملی تفسیرنویسی در اسلام و ایران آشنا می‌کنند و به معرفی تفاسیر مهم فارسی و خصوصیات آن‌ها می‌پردازند.» تدوین‌کنندگان آن سرفصل توجهی به جریان‌شناسی تاریخ‌نگاری ایرانی (تاریخ‌های ادبی) نداشته‌اند و خواسته‌اند هر اثر تاریخی چونان یک اثر مستقل بررسی شود و یا نهایتاً از منظر خصوصیات زبانی جای آن در نثر کهن فارسی نشان داده شود؛ و این نحوه تعیین سرفصل طبیعتاً تأثیر خود را بر درس‌نامه‌های متون تاریخی گذاشته است. اما نکته ظریفی که در خصوص تدریس تاریخ بیهقی یاد شده یعنی توجه به «جنبه‌های ادبی مخصوص به تاریخ‌نگاری»، عملاً در کمتر درس‌نامه‌ای مورد توجه و استقبال قرار گرفته است و بنظر می‌رسد با توجه به مفاد سرفصل جدید متون ادبی - تاریخی می‌توان به سمت بحث در خصوص این «جنبه‌های ادبی مخصوص تاریخ‌نگاری» رفت.

در خصوص منابع اصلی این متون تاریخی نیز در صفحه ۶۵ سرفصل مصوب آمده است: «منتخبی از تاریخ بلعمی، تمام سفرنامه ناصر خسرو، منتخبی از تاریخ بیهقی». اهداف یادشده در سرفصل قدیم دوره کارشناسی ارشد، در درس تاریخ بیهقی و تاریخ جهانگشا نیز، بدون مشخص کردن میزان خاصی از متن برای مطالعه، ضمن اشاره‌ای به ارزش اجتماعی دو کتاب، عمدتاً ناظر بر درک دشواری‌های زبانی و بیانی و دستوری این دو اثر است.

اما در سرفصل جدید دوره کارشناسی زبان و ادبیات فارسی در متون نثر، متون تاریخی کم‌رنگ‌تر شده‌اند و در درس‌های اصلی، ۲ واحد با عنوان «متون نثر ۱؛ متون نثر تاریخی- ادبی با تأکید بر تاریخ بیهقی» وجود دارد (ص ۹). اما مایه امیدواری است که در جدول دیگری که مرتبط با درس‌های اختیاری در زمینه متون است (جدول ۳-۵)، درس تازه‌ای با عنوان متون منتخب نثر ادبی- تاریخی پیشنهاد شده است که چنانکه در بخش پایانی مقاله بدان بازخواهیم گشت، می‌تواند در کنار متون نثر ۱، حوزه مهمی از متون نثر ادبی را پوشش دهد.

در ادامه بحث، نخست با توجه به این که هنوز درس‌نامه‌ای بر اساس این سرفصل‌های تازه تدوین نشده، کم و کیف درس‌نامه‌هایی را که بر اساس سرفصل پیشین تدوین شده‌اند بررسی می‌کنیم آنگاه نگاهی انتقادی خواهیم داشت به کیفیت تنظیم دو سرفصل تازه متون ادبی- تاریخی.

۲. درس‌نامه‌های مبتنی بر سرفصل قدیم

اما گزیده‌های متعددی از تاریخ‌های ادبی (عمدتاً تاریخ بیهقی و تاریخ جهانگشا) در سه- چهار دهه پیش در دسترس بوده است که عمدتاً یا با توجه به سرفصل قدیم تدوین شده یا استادان این درس‌ها از آن آثار برای تدریس بهره می‌برده‌اند لذا آن آثار به چاپ‌های مکرر رسیده است، ذیلاً به بررسی آن‌ها می‌پردازیم و از گزیده‌های تاریخ بیهقی شروع می‌کنیم: امروز بر روی هم بیش از بیست گزیده از تاریخ بیهقی در دست است که از آن میان (به ترتیب قدمت چاپ) این گزیده‌ها با استقبال بیشتری مواجه بوده‌اند: ۱. گزیده تاریخ بیهقی، به کوشش دکتر محمد دبیرسیاقی، چاپ اول ۱۳۴۸؛ ۲. گزیده تاریخ بیهقی، انتخاب و شرح دکتر نرگس روان‌پور، چاپ اول پاییز ۱۳۶۵؛ ۳. گزینه سخن پارسی ۶: تاریخ بیهقی، با معنی واژه‌ها و شرح جمله‌های دشوار و برخی نکته‌های دستوری و ادبی، به کوشش دکتر خلیل خطیب‌رهبر، چاپ اول ۱۳۶۷؛ ۴. دیبای خسروانی، کوتاه شده تاریخ بیهقی، گزینش و گزارش از دکتر محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی، چاپ اول ۱۳۷۳؛ ۵. آشنایی با تاریخ بیهقی، انتشارات سمت، ۱۳۸۶، تألیف دکتر رضا مصطفوی سبزواری؛ ۶. تاریخ بیهقی [گزیده دانشگاه پیام نور]، تألیف دکتر رضا مصطفوی سبزواری، چاپ اول ۱۳۸۷؛ ۷. دیبای زریفت، گزیده تاریخ بیهقی (همراه با لوح فشرده قرائت متن گزیده)، انتخاب و توضیح دکتر محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی، چاپ اول ۱۳۸۹؛ ۸. تاریخ سلسله غزنویان،

چکیده تاریخ بیهقی، گزینش و گزارش دکتر ابراهیم رنجبر و دکتر رامین محرمی، چاپ اول ۱۳۹۱؛ ۹. حدیث خداوندی و بندگی، تحلیل تاریخ بیهقی از دیدگاه ادبی، اجتماعی و روان‌شناختی، دکتر محمد دهقانی، چاپ اول ۱۳۹۴.

از متن تاریخ جهانگشای جوینی نیز به توجه به این که مربوط به دوره‌های تحصیلات تکمیلی است و در این دوره‌ها عمدتاً تأکید بر متن اصلی کتاب است این چهار درسنامه موجود بررسی شد: ۱. گزیده تاریخ جهانگشای جوینی به انتخاب و توضیح دکتر جعفر شعار از «مجموعه ادب فارسی» چاپ و نشر بنیاد ۱۳۷۰؛ ۲. گزیده جهانگشای جوینی با معنی واژه‌ها و شرح جمله‌ها و ... به کوشش دکتر خلیل خطیب‌رهبر، انتشارات مهتاب، ۱۳۷۱؛ ۳. برگزیده و شرح تاریخ جهانگشای جوینی از دکتر مجید سرمدی و همکاران، از انتشارات دانشگاه پیام نور؛ ۴. گزیده تاریخ جهانگشای جوینی با انتخاب و شرح دکتر احمد خاتمی، نشر علم، ۱۳۹۲.

۳. بررسی درس‌نامه‌ها

با توجه به ماهیت درس‌نامه‌ای کتاب‌های یادشده، صرف نظر از جنبه‌های عمدتاً صوری کیفیت چاپ و حروفچینی و صحافی و مانند آن، ارائه ارزیابی مجملی از آنها با توجه به این جنبه‌ها ضرورت دارد: ۱. کیفیت مقدمات و طرح مسائل نظری؛ ۲. کمیت و کیفیت گزینش متن؛ ۳. متن مبنای گزینش؛ ۴. کم و کیف توضیحات؛ ۵. کم و کیف فهرست‌ها و ضمائم.

۱.۳ کیفیت مقدمات و طرح مسائل نظری

مطلوب‌ترین این درس‌نامه‌ها از این منظر، پس از گزیده نشر نی، که در واقع به خاطر مخاطب مفروضش که طیف گسترده‌تری از دانشجویان زبان و ادب فارسی است، جز به روز بودن مطالب، تنوع مطلب و تفصیل بیشتری دارد، گزیده‌های انتشارات سخن و قطره است. در دیگر گزیده‌ها عمدتاً مؤلفان زحمت زیادی به خود نداده‌اند و ایرادهای خرد و بزرگ بسیاری بر آنها وارد است. مثلاً برخی از این درس‌نامه‌ها نگاهی شیفته‌وار نسبت به متن دارند و مشتمل بر احکامی مبالغه‌آمیز یا بی‌پایه‌اند، مثلاً: «او [بیهقی] دقیق‌ترین و درست‌ترین و در نتیجه معتبرترین متن تاریخی زبان فارسی را» پدید آورده و «خواننده را با روش‌های علمی و علت واقعی حوادث تاریخی» آشنا کرده است. (مصطفوی سبزواری،

۱۳۸۶: ۲۸)؛ یا: «در حقیقت دیوان رسالت را در این دوره [دوره ریاست بوسهل زوزنی بر دیوان رسالت] او [ابوالفضل بیهقی] اداره می‌کرد» (همان، ۵) که این حکم دانسته نیست بر چه مبنایی ایراد شده است؛ در همین موضع مؤلف وقتی به معزول شدن و پس از چندی محبوس شدن بیهقی اشاره می‌کند، نظم و نسق کلام به نحوی است که انگار عزل و حبس عاملی مشترک یعنی دسته‌بندی‌های معمول درباریان آن زمان بوده است حال آن که علت حبس آنچنان که عمده پژوهشگران نیز به نقل از ابن فندق، هم‌ولایتی ابوالفضل بیهقی آورده‌اند، «مهر زنی» بوده است و به دستور غازی غزنی محبوس شده است (ابن فندق، ۱۷۷: ۱۳۶۱). یا در صفحه ۲۴ می‌گوید تاریخ بیهقی دارای نوعی تفصیل مستحسن است: «نوعی اطناب که ما آن را «اطناب ملیح» نام نهاده‌ایم» اما در صفحات بعد (ص ۳۸) می‌خوانیم: «از خصوصیات نثر بیهقی یکی این است که اضافه بر مطلوب، یک جمله نوشته نشده و توان گفت که الفاظ و معانی او موازی و مساوی است» و خواننده در می‌ماند که سبک بیهقی اصطلاحاً سبکی مطناب است یا واجد صفت مساوات؛ و حکم قطعی مؤلف در صفحه ۴۵ که می‌خوانیم: «این نویسنده بزرگ ایران که بی‌شک توانمندترین آنان لااقل در سده‌های پیش از حمله مغول محسوب می‌شود» باز نشان از شیفتگی وی نسبت به این اثر دارد.

مقدمه این درس‌نامه (گزیده سمت) و به نحوی کلیت کتاب که همزمان با گزیده بیهقی چاپ پیام نور منتشر شده (تاریخ چاپ نخست سمت ۱۳۸۶ است و تاریخ مقدمه مؤلف در گزیده پیام نور نیز ۱۳۸۶ است) ظاهراً دو تألیف مختصر و مفصل دکتر مصطفوی سبزواری‌اند برخی ایرادهای مشترک دارند و در این میان مقدمه چاپ سمت مفصل‌تر و به همان نسبت اشکالاتی بیشتر دارد. جدای تأثیرات شیفتگی مؤلف بر تدوین مقدمه که به چند نمونه اشاره شد، در مقدمه برخی سهل‌انگاری‌ها هست که بنظر می‌رسد ناشی از تدوین شتابانک پاره‌های مقدمات باشد: در گفتار ششم از مقدمه کتاب (صص ۴۵-۵۹) مشتمل بر برخی مقاله‌های انتشار یافته درباره تاریخ بیهقی است به همراه نقل کامل دو مقاله؛ و در درج فهرست این مقالات اشکالات متعددی از قبیل اشتباه ثبت شدن نام نویسنده مقالات یا ثبت مکرر برخی مقالات (۳ مورد) وجود دارد، ضمن این که بسیاری از مقالات برجسته بیهقی پژوهشی مغفول مانده‌اند^۱ و جستجوی دقیقی برای معرفی مهم‌ترین مقالات منتشر شده وجود نداشته و مشخصاً از سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۶ که سال چاپ کتاب است فقط به دو مقاله خود نویسنده که در *دانشنامه جهان اسلام* منتشر شده است اشاره شده

ولاغیر. ضمن این که در اقدامی نامعمول و در انتهای بخش مقدمات و معرفی تفصیلی ابوالفضل بیهقی و تاریخش، نویسنده با تمهید «آشنایی دانشجویان با نحوه تدوین و ارجاع و ذکر منابع در یک مقاله علمی»، (همان، ۴۹) دو مقاله مسبق‌الذکر خود را (مدخل‌های «تاریخ بیهقی» و «ابوالفضل بیهقی» چاپ شده در دانشنامه جهان اسلام در سالهای ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰) عیناً در صفحات ۵۱ تا ۵۹ درج می‌کند. و مشخصاً مطالبی مکرر در معرفی ابوالفضل بیهقی و تاریخ بیهقی می‌آورد. این تفصیل نسبی را از آن رو آوردیم که درخصوص درس‌نامه‌های پیام نور و بویژه سمت از آنجا که دولتی و دانشگاهی‌اند انتظاری فراتر می‌رود.

مطالب مقدماتی برخی از درس‌نامه‌های دیگر نیز مشحون از مطالب تکراری و نامنسجم و توأم با کم‌دقتی است، برجسته‌ترین مورد مقدمه گزیده نشر آیدین است که تقریباً رونویسی اطلاعات سبک‌شناسی بهار بوده و توأم با افزودن اغلاط فراوان نقل شده است، مثلاً عنوان و ذی‌العنوان «استعمال لغات تازی» (بهار، ۱۳۷۳: ۸۵-۸۸) را به صورتی مغلوط آورده است: «استعمال لغات تازه» (رنجبر و محرمی، ۱۳۹۱: ۲۹-۳۱) و آنگاه پس از نقل مطالب ملک‌الشعرا در باب واژگان عربی بیهقی، «برخی از واژگان و ترکیباتی را که به توسعه زبان فارسی کمک کرده‌اند» و ظاهراً به همان عنوان استعمال لغات تازه» مرتبط است، نقل کرده‌اند که قطعاً بسیاری از آن واژگان و ترکیبات (مانند پارینه، پایاب، خدایگان، زاستر، دشمنایگی، سپنج، سوزیان، ژکیدن، نوآیین، نوباوه، گوارش، گرز، کفشگر و ...) نیز منحصر در کاربرد بیهقی نبوده‌اند و در آثار هم‌عصر یا پیش از روزگار بیهقی نیز کاربرد داشته‌اند. در مورد برجسته دیگری نیز نویسندگان این درس‌نامه عیناً توضیحات و حدس و گمان‌هایی را که ملک‌الشعرا در خصوص اصطلاح «اسکدار» و تعبیرات مرتبط با آن: برادر زده، حلقه برافکنده در متن آورده، در مقدمه گزیده (رنجبر و محرمی، ۱۳۹۱: ۲۶-۲۷) آورده‌اند و توضیحات پاورقی ملک‌الشعرا را با اندک تصرفاتی (مانند تغییر «غلام پست» به «مأمور پست») در پاورقی درج کرده‌اند و بر این کار ایرادهای آشکاری مترتب است: اولاً در متن و پاورقی کتاب سبک‌شناسی دو اشارت: «چنانکه بعضی گمان کرده‌اند» (ص ۸۲) و «بعید نیست عقیده استاد درست باشد» (ص ۸۳ پاورقی) هست که بنظر می‌رسد مرجع این اشاره‌ها مصحح «نسخه طهران» یعنی ادیب پیشاوری باشد. اما در درسنامه تألیفی این ابهام بواسطه این که متن و پاورقی بدون هیچ گونه توضیحی فقط با برخی تصرفات نابجا نقل شده بیشتر شده به نحوی که آشکارا بنظر می‌رسد پاورقی نقل شده، از قلم مؤلفان درس‌نامه

بوده و اشاره پاورقی به «عقیده استاد»، اشاره به ملک الشعرا بهار باشد و حال این که اینگونه نیست. ثانیاً اظهارات ملک الشعرا بهار در خصوص زبان و بیان بیهقی و بویژه در خصوص برخی استدراکات لغوی مربوط به حدود ۷۰ سال پیش از تألیف درس نامه‌ای است که ارائه شده است که این مؤلفان به آن‌ها مراجعه‌ای نداشته‌اند و مثلاً توضیحات دکتر احمدعلی رجایی را در باب «اسکدار» (۱۳۴۷: ۱۰۴-۱۱۱) نخوانده‌اند. ایرادهای مقدمه این درس نامه به این موارد محدود نمی‌شود.

از میان دیگر درس نامه‌ها، گزیده‌های دبیرسیاقی و خطیب رهبر و گزیده یاحقی و سیدی (چاپ جامی) دارای مقدمه‌هایی کوتاه اما در حد خود مفیدند. مقدمه گزیده دکتر کازرونی به شیوه گزیده دکتر روان‌پور و «مجموعه ادب فارسی» تدوین شده است و در بخش «بیهقی نامه‌ها» (صص ۲۲-۳۳) به ارائه دیدگاه‌های برخی بیهقی‌پژوهان پرداخته است. اما خود گزیده دکتر نرگس روان‌پور که پیشتر نقدی مفصل بر آن نوشته شده است (نک. دبیران و برامکی، ۱۳۹۳) از آنجا که بر اساس الگوی مجموعه ادب فارسی تدوین شده است مقدمه مفیدی دارد و افزون بر نقد مفصل یاد شده، در خصوص مقدمه نظری آن مطلبی شایان ذکر است و آن این که اطلاعات بخش مقدمات و دیدگاه‌های کتاب بعد از چاپ نخست یعنی ۱۳۶۵ با این که چاپهای مکرری از آن صورت گرفته و حتی دوباره حروفچینی و ویراستاری شده، روزرسانی محتوایی نشده است حال آن که بیهقی‌پژوهی در سی سالی که از چاپ نخست این گزیده می‌گذرد کارنامه پرباری هم به لحاظ شروع و تصحیح متن و هم به لحاظ پژوهشهای دیگر ادبی و تاریخی داشته است که جای گزارش آنها در این مقدمات خالی است. مطالب مقدمه دیبای زربفت (گزیده انتشارات سخن)، با توجه به این که مؤلفان تجربه تصحیح کل کتاب را پشت سر گذاشته‌اند مطالبی به‌روزتر و مفیدتر دارد و خالی از حشوها و اغلاط و تکرارهای ملال‌آور دیگر درس نامه‌هاست.

گزیده نشر نی (دهقانی، ۱۳۹۴) البته از حیث مقدمه بر دیگر درس نامه‌ها ترجیح دارد چرا که اساساً بنای کار مؤلف بر تفصیل بوده است (۱۳۷ صفحه حجم مقدمات است) و مشتمل بر بخش‌های مفیدی از جمله «روش بیهقی در تاریخ‌نگاری»، «زن در تاریخ بیهقی»، «بلاغت بیهقی» و مانند آن است که برخی از مطالب مفید این مقدمه (مانند بخش «حدیث خداوندی و بندگی») خود مقاله‌ای مستقل و البته راهگشا در مسیر شناخت تاریخ بیهقی‌اند. از دیگر بخش‌های مفید و متمایزکننده این گزیده، بخش «تاریخ بیهقی در یک نگاه» است

که در صفحات محدودی (۱۲۱ تا ۱۳۴) مؤلف فشرده‌ای از وقایع گزارش شده در کتاب تاریخ بیهقی را به دقت ارائه می‌کند.

در میان گزیده‌های تاریخ جهانگشای جوینی نیز مطابق گزیده تاریخ بیهقی، دکتر خطیب رهبر مقدمه بسیار مختصری نوشته‌اند که چندان قابل اعتنا نیست، مقدمات در گزیده دکتر خاتمی (چاپ نشر علم) نیز بسیار قلیل و ناچیز است. و بنظر می‌رسد مشخصاً هر دوی این مؤلفان لااقل در خصوص گزیده متن تاریخ جهانگشای جوینی، با توجه به این ایجاز در مقدمه اهمیت چندانی برای اطلاعات پیرامونی مؤلف و کتاب و سبک و دوران و مانند آن قائل نیستند و بر متن و واژگان تأکید دارند. کتاب برگزیده و شرح تاریخ جهانگشای جوینی چاپ پیام نور نیز دارای مقدمه‌ای بسیار کوتاه (هفت تا دوازده) است اما همین مقدمه بسیار کوتاه مملو است از اغلاط تایپی و سهل‌انگاری‌ها و ایرادهای مفهومی. به این عبارت توجه بفرمایید: «عطا ملک [کذا] در محیط ادبی اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم پرورش یافته بود به همین دلیل نثر او ادامه نثر بلخ [کذا] قرن ششم است. [نثر بلخ قرن ششم؟!]. زیرا ادبیات و علوم به تدریج به وجود می‌آیند به همین دلیل به تدریج هم از بین می‌روند. همان گونه که اعتلای هر کدام تدریجی است انحطاطشان نیز بطئی [کذا] است.» (ص یازده). کیفیت دیگر بخش‌های این درس‌نامه نیز همسان با این مقدمات است.

۲.۳ کمیت و کیفیت گزینش متن

در مقابل حجم پیشنهادی خوانش متن در سرفصل جدید دوره کارشناسی برای تاریخ بیهقی، در سرفصل قدیم برای این درس حجم مشخصی پیشنهاد نشده است و مؤلفان درس‌نامه‌ها عمدتاً سعی داشته‌اند متناسب با اقتضای زمان معمول یک نیمسال تحصیلی ۱۷ جلسه‌ای و گاه اقتضانات بازار نشر و قیمت کاغذ حجمی از متن را گزینش کنند. اما تاریخ بیهقی به تصریح خود مؤلف و تأیید بیهقی‌پژوهان (مثلاً نک. والدمن، ۱۳۷۵، بویژه فصل سوم: «روش دبیری مورخ، تحلیلی از ساختار و محتوای تاریخ بیهقی») ساختاری سنجیده و حساب‌شده دارد و چنان است که مؤلف و رای ارائه روایت خطی مطالب، که در یک سطح معیار اصلی یک مورخ است، بسیاری از مواد تاریخی را به ما وعده می‌دهد که در جای خودش خواهد آورد. از این رو هرگونه گزینش و حذف و یا جابجایی پاره‌های متن، اخلاقی در هدف بلاغی مؤلف ایجاد خواهد کرد.^۲ به نظر می‌رسد در این موقعیت ناگزیر،

پس از گزینش پاره‌هایی از متن، نیاز باشد در مقدمات درس‌نامه بخشی به تبیین این موضوع اختصاص یابد.

اما گزیده‌های مختلف بیهقی چند روش در گزینش و گاه چینش پاره‌های متن اتخاذ کرده‌اند، عده‌ای تلاششان معطوف به ارائه کلیتی از تاریخ غزنویان و مشخصاً دوران مسعود بوده است (مانند گزیده نشر آیدین) و عده‌ای به تصریح یا تلویح، هدف خود را ارائه پاره‌های متنوع و برجسته ادبی یا تاریخی متن قرار داده‌اند (مانند گزیده پیام نور و سمت و نشر مهتاب و تا حدی چاپ کتابهای جیبی و گزیده نشر نی) و گروه دیگری (مانند چاپ نشر قطره، نشر جامی، نشر سخن) مشخصاً معیار گزینش خود را جامعیت مطالب توأم با حفظ تسلسل موضوع و در عین حال گزینش زیباترین و ارزشمندترین پاره‌های متن اعلام کرده‌اند. در این میان بعضی از مؤلفان در مقدمه یا در خلال متن با درج برخی پاره‌های تلخیص شده از متن سعی کرده‌اند انسجام متن حفظ شود. مثلاً در گزیده چاپ قطره و نی پیش از هر پاره متن، سطوری محدود درج شده که در آن به زمینه تاریخی ماجرا اشاره‌ای می‌شود. در گزیده‌های نشر نی و جامی و آیدین پاره‌های انتخابی چینشی تاریخی یا موضوعی یافته‌اند. پاره‌بندی نشر آیدین به متن انسجامی دوباره نبخشیده است اما در گزیده نشر نی با تقسیم مطالب انتخابی به «روزگار غزنویان» و «از روزگاران گذشته» نظم تازه‌ای به مهم‌ترین اخبار تاریخی بیهقی داده شده است که با توجه به این که بیهقی از درج روایت‌های تاریخی دیگر (مانند اخبار خلفا و جز آن) در خلال روایت تاریخ غزنویان اغراضی ویژه داشته است، با این کار آن اغراض کاملاً فوت شده است. مؤلفان گزیده نشر جامی اما با یک بخش‌بندی ۱۶ گانه - و متناسب با جلسات یک نیمسال آموزشی - از مطالب متنوع تاریخی (هر بخش مشتمل بر ۲ تا ۷ پاره از متن)، ضمن برخی جابجایی روایات، عنوان‌هایی کلی بر هر بخش نهاده‌اند که مجموعاً سیر این عنوان‌های ۱۶ گانه چون فصولی از یک اثر منسجم چون رمان به نظر می‌رسد که از فروپاشی سامانیان شروع می‌شود و با امیری محمود و مسعود و اوج‌گیری قدرت غزنویان و فراز و فرود سلطنت مسعود و نهایتاً مرگ وی پایان می‌یابد. این بازچینی پاره‌ها با این که طبیعتاً نظم اولیه و مورد نظر بیهقی را به هم زده است اما انسجام تاریخی خوبی به متن بخشیده است.

با توجه به آنچه گذشت بنظر می‌رسد در عمل هرچه نظم اصلی روایت بیهقی (مشتمل بر مقدمه‌ها، فصل‌بندی‌ها، حکایات اصلی، حکایات فرعی، اشعار، نامه‌ها و مانند آن) بیشتر حفظ شود طبیعتاً متن بیشتر به نیت مؤلف نزدیک است. با این معیار نزدیک‌ترین

درس‌نامه‌ها به متن اصلی، دیبای زربفت است که پاره‌های کوتاه و بلند متعددی از متن را بدون برهم زدن نظم روایی متن اصلی ارائه کرده است و اتفاقاً از مفصل‌ترین گزیده‌ها نیز هست. این گزیده می‌تواند با این ویژگی‌ها زمانی به توفیق بیشتر از بابت انتقال روح کلی اثر برسد که در خلال این پاره‌های جدا شده از متن اصلی توضیحاتی انسجام‌بخش - ولو مختصر - داشته باشد.

کم و کیف متن از تاریخ جهانگشای جوینی چندان دشوار بنظر نمی‌رسد. هر جلد از مجلدات سه‌گانه متن مفصل تاریخ جهانگشا به گوشه‌ای از تاریخ عصر مغولان و مؤلف پرداخته است و انسجام پاره‌های متن آن - ضمن در نظر گرفتن پاره‌ای دقت نظرهای مؤلف در جلد نخست - در تدوین درس‌نامه‌ها و گزینش پاره‌های متن چندان لطمه‌ای به انتقال نیات مؤلف نمی‌زند. ضمن این که قصد تدوین‌کنندگان سرفصل مرتبط با تاریخ جهانگشا - به قرینه همراهی آن با متن مرزبان‌نامه - عمدتاً آشنایی دانشجویان با نثر فنی است تا چیز دیگر.

گزینش در همه گزیده‌های چهارگانه از هر سه مجلد بوده است. در برگزیده پیام نور از هشت پاره انتخابی، ۵ بخش از جلد نخست و تاریخ مغولان، ۲ بخش از جلد دوم و تاریخ خوارزمشاهیان و ۱ بخش از جلد سوم (بخشی از فتح‌نامه الموت) انتخاب گردیده است و مجموعاً مختصرترین گزیده‌هاست و با این که حجم آن کمتر از نصف کم‌حجم‌ترین گزیده‌های دیگر (یعنی چاپ نشر مهتاب) است، چنان که در بخش کیفیت توضیحات گزارشش خواهد آمد پراشکال‌ترین این درس‌نامه‌هاست. مؤلف گزیده نشر مهتاب ظاهراً تلاشش بر این بوده که بخشهایی از تاریخ مغول را که متنی فنی‌تر و دشوارتر داشته بیاورد اما برای «تنوع»، «داستان تارابی و سرگذشت حسن صباح» را نیز آورده است (خطیب‌رهبر، ۱۳۷۱: پنج) و به هر حال باز هم مدار کارش بر جلد نخست بوده و پس از آن جلد دوم و آنگاه جلد سوم. یعنی فنی بودن نثر برای وی اولویت بوده است. مؤلف گزیده چاپ و نشر بنیاد اما سعی داشته گزینشی داشته باشد به گونه‌ای که «نمونه کاملی از کل کتاب باشد و خواننده را به ویژگی‌ها و ظرایف و لطایف و شیوه بیان و ارزش هنری اثر آشنا سازد» (شعار، ۱۳۷۰: ۱۸). از این‌رو به سبب وجود تنوع مضامین و زبان در مجلدات سه‌گانه اصل تاریخ جهانگشا، گزیده یادشده بیشتر می‌تواند در آشنا کردن دانشجویان با تاریخ جهانگشای جوینی که منحصرأ تاریخ مغول نیست و نیز نثرش منحصرأ فنی نیست توفیق یابد. در گزیده جهانگشای نشر علم مدار گزینش بر «حفظ سیر تاریخی» و «حفظ مطالب مهم» و «جنبه‌های داستانی متن» متمرکز بوده اما در نهایت سهم جلد نخست بیشتر شده و جلد دوم

کمتر و کمترین میزان متن از جلد سوم انتخاب شده است و دلیل این امر را مؤلف با این بیان توجیه کرده است که در جلد اخیر «نویسنده گه‌گاه از مسیر پژوهش‌های علمی انحراف یافته و مطابق با ذوق حاکمان است» (خاتمی، ۱۳۹۲: ۵-۶)؛ پیداست که نتیجه‌گزینش با این معیار اگر نگوئیم نوعی سانسور، لاقلاً نوعی از صافی نگاه شخصی گذراندن متنی کهن است و به هر حال شناخت دانشجویان را خواه و ناخواه جهت‌دار خواهد کرد. چرا که اولاً اساساً انتظار تاریخی که در «مسیر پژوهش‌های علمی» باشد از یک متن تاریخی کهن، انتظار معقولی نیست، ثانیاً به نظر می‌رسد کلیت متن تاریخ جهانگشا «مطابق با ذوق حاکمان» بوده است و نه فقط جلد پایانی آن، دیگر این که گزارش‌هایی که محتوی «امر شگفت» باشد و طبیعتاً از «مسیر پژوهش‌های علمی» خارج باشد در جلد نخست نیز کم نیست (بویژه در ضمن «خروج تاریخی» که اتفاقاً جزو پاره‌های انتخابی گزیده مورد بحث نیز هست).

۳.۳ متن مبنای گزینش

مهم‌ترین واسطه‌شناخت ما از متون کهن معمولاً مصححان این آثار هستند. درس‌نامه‌های ارائه شده از متون کهن نیز، با در نظر گرفتن برخی استثناها، عمدتاً بر مبنای متنی از پیش تصحیح شده ارائه می‌شود. از این رو این که درس‌نامه‌های تدوین شده بر مبنای کدام تصحیح انتقادی گزینش شده باشد، اهمیت دارد و در برخی موارد می‌تواند منجر به شناخت‌های متفاوتی بشود.

متن‌های تاریخ بیهقی و تاریخ جهانگشای جوینی اتفاقاً جزو متونی‌اند که پس از سالها (جهانگشای جوینی پس از ۹۶ سال: ۱۹۱۱ م. چاپ جلد اول تصحیح قزوینی و ۱۳۸۵ شمسی چاپ جلد اول تصحیح عباسی و مهرکی) و تاریخ بیهقی پس از ۳۸ سال (چاپ اول تصحیح فیاض ۱۳۵۰ و چاپ اول تصحیح یاحقی - سیدی ۱۳۸۸) در سالهای نه‌چندان دور بخت تصحیحی دوباره یافته‌اند. موضوع ارزیابی دقیق میزان توفیق این تصحیح‌های تازه البته در حوصله این مقاله نمی‌گنجد اما مرور مختصر این تصحیح‌ها و تطبیق برخی مواضع متون قدیم و جدید نشان می‌دهد که برخی تغییرات قابل تأمل در تصحیح‌های تازه رخ داده است که در نظر گرفتن آن‌ها می‌تواند به شناخت متفاوتی از متن یا مؤلف منجر شود. مثلاً این موضوع که مصححان تاریخ بیهقی، حکایت محبوس‌سی بزرجمهر را که در تصحیح فیاض جزو متن بیهقی بوده است الحاقی شمرده‌اند (نک. یاحقی و سیدی، ۱۳۹۲: ۷۶۴)، در صورت پذیرش این نظر، قطعاً شناخت متفاوتی از بیهقی در ذهن ما ایجاد خواهد

کرد و یا تغییراتی که در این تصحیح تازه در برخی تعبیرهای مشهور داستان حسنک وزیر پیش‌آورده است، تصویرهای ذهنی ما را از زبان بیهقی و شخصیت‌های داستان او تغییر خواهد داد: این که در چاپ فیاض می‌خوانیم «مادر حسنک زنی بود سخت جگرآور» و در این تصحیح می‌خوانیم «مادر حسنک زنی بود سخت جگر»، دو تعبیر متفاوت از تصویری مشهور در این داستان است و از این موارد در تصحیح تازه بیهقی نمونه‌های متعدد می‌بینیم. در همین موضوع یک مورد گفتنی است: مشخصاً در دو درسنامه نشر قطره (صفحات ۵۴-۵۵) و انتشارات سمت (صفحات ۶۳-۶۴) قطعه آغازگر برخی نسخه‌های تاریخ بیهقی درج شده که در چاپ‌های فیاض (فیاض، ۱۳۸۳: ۶۶۷) و یاحقی - سیدی (یاحقی و سیدی، ۱۳۹۲: ۷۵۱-۷۵۲) به طور قطع الحاقی شمرده شده است. مؤلفان این درس‌نامه‌ها با وجود اذعان به مشکوک بودن این قطعه صرفاً بخاطر توضیحات مفیدش در خصوص نامه «حشم تگیناباد» آن را در درس‌نامه درج کرده‌اند در صورتی که به راحتی می‌شد به جای آن قطعه الحاقی همان توضیحات از زبان مؤلف درس‌نامه در متن گنجانده شود.

در خصوص تصحیح تازه تاریخ جهانگشا نیز با توجه به نسخه‌های در دسترس مصححان باید گفت که بخش قابل توجهی از مشکلات تصحیح متن اعم از اعلام و تعبیرات و ترکیبات و بویژه اشعار عربی برطرف شده است و از این رو - با چشم‌پوشی از برخی ایرادهای مطبعی و جز آن - ارتباط با متن سهل‌تر شده است.

از این منظر انتظار می‌رود مؤلفان این درس‌نامه‌ها لااقل گوشه‌چشمی به این تصحیح‌های تازه داشته‌باشند. چنان که دکتر دبیرسیاقی، مؤلف گزیده تاریخ بیهقی چاپ کتابهای جیبی به فاصله ۳ سال از چاپ نخست این گزیده (۱۳۴۸)، و یک سال پس از تصحیح تازه تاریخ بیهقی (فیاض، ۱۳۵۰)، در یادداشتی کوتاه در آغاز چاپ دوم می‌گوید «در این گزیده بر حسب آن چاپ که از انتشارات دانشگاه مشهد است تغییرات مفید دادیم» (دبیرسیاقی، ۱۳۶۹: ۲۵). این نگاه در میان گزیده‌های دیگری که ما بررسی کردیم فقط در گزیده نشر نی لحاظ شده است چنان که در مقدمه مؤلف آورده است: «کوشیده‌ام بر اساس دو چاپ معتبر تاریخ بیهقی - یعنی نسخه‌های فیاض، و یاحقی و سیدی - [...] جوانب مهم کار بیهقی را به لحاظ تاریخی و ادبی بررسی و تحلیل کنم». (دهقانی، ۱۳۹۴: ۳). و دیگر مؤلفان در قید حیات درس‌نامه‌ها یا ناشران آن‌ها - جز گزیده انتشارات سخن که خود مؤلفان، مصححان ویرایش تازه بوده‌اند و طبیعتاً بر مبنای تصحیح تازه درسنامه تازه‌ای - پس از گزیده نشر جامی - ترتیب داده‌اند، در چاپ‌های تازه‌ای که از گزیده‌ها ارائه شده هیچ

تلاشی برای تغییر متون نداشته‌اند. جالب توجه‌تر این که اساساً گزیده‌های بیهقی نشر آیدین، تاریخ جهانگشای جوینی نشر علم و انتشارات پیام نور همگی پس از انتشار تصحیح‌های تازه دو متن مورد بحث تدوین و تألیف شده‌اند اما با این حال بر مبنای تصحیح‌های کهن تدوین شده‌اند و حتی اشاره‌ای به ویرایش‌های تازه دو متن ندارند. به عنوان نمونه ایراد شگفت و محتملاً مطبعی‌ای که در چاپ علامه قزوینی به جلد نخست، صفحه ۱۵ راه یافته: «تار را موضع اقامت و منشأ و مولد واد غیر ذی ذرع است»؛ به جای «ذی زرع» به قرینه آیه ۳۷ سوره ابراهیم، و قرینه محتوایی جهانگشا که در سرزمین مغولان «همان درخت میوه‌دار بیش نروید و در بعضی کوه‌ها باشد و از افراط سرما چیزی دیگر نه» در همان صفحه از چاپ علامه قزوینی^۳؛ در گزیده‌های پیام نور (ص ۳۲) و نشر علم (ص ۴۱) عیناً راه یافته است و در تصحیح عباسی و مهرکی، عین صورت قرآنی آن «وادِ غیر ذی زرع» ثبت شده (عباسی و مهرکی، ج. ۱، ص ۱۵) بدون آن که اشاره‌ای به اختلاف نسخ بیاید. یا چنان که در صفحه ۵ جلد نخست چاپ علامه قزوینی تعبیر «روزبازار» با فاصله آمده است «روز بازار» (چنان که «قحط‌سال» نیز در همان موضع، «قحط سال» درج شده) و در سطور پایینتر آمده است: «هر داهیهی قرین هر داهیه»؛ در هر دو درسنامه یادشده (گزیده پیام نور صفحه ۴ و گزیده نشر علم صفحه ۳۵، عین همان تعبیرها درج شده است. حال آن که در تصحیح عباسی و مهرکی (ص ۵) آمده است: «در چنین زمانی که [...] روزبازار ضلالت و جهالت [...] هر داهی‌ای قرین داهیه‌ای»؛ و باز مانند فقره پیشین، در خصوص حذف «هر» در تعبیر نامأنوس «هر داهیه»، اشاره‌ای به هیچ اختلاف نسخه‌ای وجود ندارد؛ یعنی در چاپ علامه قزوینی محتملاً خطای مطبعی رخ داده بوده است و در خصوص تعبیر «روزبازار» - که در فرهنگ سخن کاملاً بر «روز بازار» ترجیح داده شده است - نیز کم دقتی در حروفچینی و یا به قرینه ثبت با فاصله تعبیر معروف «قحط‌سال» به «قحط سال»، اساساً در دستور کار نبودن این ملاحظات، فاصله ایجاد کرده است.

۴.۳ کم و کیف توضیحات

کم و کیف توضیحات درس‌نامه‌های متنی مهم‌ترین بخش این درس‌نامه‌ها از نظر مخاطبان به شمار می‌آید و از طرفی از نظر کم و کیف ارائه معمولاً مورد اختلاف مؤلفان است. مبنای این اختلاف‌ها عموماً تلقی مؤلف و شارح از مخاطب فرضی توضیحات است. گروهی از شارحان در این مسیر برای برخی از ساده‌ترین واژگان و تعبیرها شرح و توضیح می‌آورند و

گروهی دیگر جز در موارد دشوار، دیگر واژگان و تعبیرات نسبتاً دشوار را توضیح نمی‌دهند. گروهی توضیحات واژگانی را در پاورقی یا حاشیه هر صفحه می‌آورند و نگران تکرار معانی نیستند و گروهی سخت‌گیرانه‌تر معانی واژگان و اصطلاحات دشوار مکرر را تکرار نمی‌کنند و به بخشهای پیشین و یا پیش‌شرح ارجاع می‌دهند، این گروه معمولاً توضیحات را انتهای بخشی از متن و یا انتهای کل متن و یا در قالب فهرست واژگان دشوار و مانند آن می‌آورند. اینها شیوه‌های مختلف ارائه و شرح متن است که می‌توان یکی را بر دیگری ترجیح داد و پسندید. ما در بررسی خود تأکید را بیشتر بر کیفیت ارائه توضیحات گذاشته‌ایم. در خصوص کیفیت توضیحات برخی از این درس‌نامه‌ها نقد و نظرهایی منتشر شده است لذا ما از آن موارد چشم‌پوشی می‌کنیم و با توجه به مجال وسیعی که در نقد توضیحات این درس‌نامه‌ها هست، به برخی از این درس‌نامه‌ها اشاراتی داریم و مبنای ما در مواردی که بررسی جزئی شده است، مروری بر شرح و توضیح نخستین بخش ارائه شده از هر متن بوده است.

موفق‌ترین درس‌نامه‌های بیهقی از منظر توضیحات، گزیده‌های سخن و نی و در میان درس‌نامه‌های جهانگشا، گزیده چاپ و نشر بنیاد است و گزیده انتشارات سخن بخاطر اشتغال بر توضیحات مفصل ادبی (۱۳۰ صفحه توضیحات ادبی معتبر با تکیه بر تعلیقات عام متن اصلی برای ۲۰۰ صفحه متن) تاریخی و جغرافیایی بر همه دیگر درس‌نامه‌ها ترجیح دارد. به دیگر درس‌نامه‌ها خرده‌هایی وارد است: توضیحات برخی از آنها زیاده از حد مجمل است (مانند گزیده‌های کتابهای جیبی و جامی) و برخی به حد افراط توضیح واضحات دارند (بویژه گزیده جهانگشای پیام نور^۵)؛ در توضیحات برخی از آنها اغلاط چاپی و احیاناً محتوایی بیشتری راه یافته است (مثلاً گزیده بیهقی نشر زوار^۶ گزیده جهانگشای نشر علم^۷ و بویژه گزیده جهانگشای چاپ پیام نور^۸).

۵.۳ کم‌وکیف فهرست‌ها و ضمائم

در مواجهه با متونی چون تاریخ بیهقی و جهان‌گشای جوینی، یکی از مهم‌ترین چالش‌های مصححان و مؤلفان درس‌نامه‌ها پس از لغات و ترکیبات و عربیات، موضوع شناساندن اعلام تاریخی و جغرافیایی و پس از آنها اصطلاحات دیوانی و درگاهی است. این موضوع البته بسیار بیش از درس‌نامه‌ها در متون اصلی حائز اهمیت است اما وجود فهرست‌ها و ضمائم از این دست، در درس‌نامه‌های متون تاریخی ضرورت دارد.

در میان درس‌نامه‌های بررسی شده برخی از مؤلفان همه‌همت خود را مصروف و محدود به توضیحات میانه‌متن کرده‌اند و تألیفشان به استثنای فهرست منابع، فاقد هرگونه فهرستی است. هر دو گزیده تاریخ بیهقی و جهانگشای دکتر خطیب‌رهبر و گزیده تاریخ بیهقی نشر زوار اینگونه‌اند. به نظر می‌رسد همه‌ت اصلی مؤلفان این کتابها توضیح دشواریهای زبانی (بویژه واژگان دشوار و عربیات) است. گروه بیشتری از مؤلفان (گزیده‌های بیهقی جامی، آیدین، سمت و پیام نور؛ و گزیده‌های جهانگشای نشر علم و پیام نور) علاوه بر فهرست منابع و مآخذ، فهرست واژگان و تعبیرات دشوار شرح شده را نیز در بخش ضمایم گنجانده‌اند. این کار این گروه از درس‌نامه‌ها در راستای همان باور گروه پیشین است که حل دشواریهای زبانی مهم‌ترین هدف در این درس‌نامه‌هاست. در گزیده نشر نی، مؤلف جز نمایه شرح واژه‌ها، نمایه نام‌ها (مشمول بر اعلام تاریخی و جغرافیایی) را نیز گنجانده است. ضمایم و فهرست‌های گزیده جهانگشای نشر قطره مشتمل بر فهرست اعلام تاریخی و جغرافیایی به صورت تفصیلی است، یعنی ذیل هر نام، توضیحات مفید و مناسبی در همان موضع برای آن نام به همراه نشان موضع ذکر آن نام در متن درس‌نامه درج شده است؛ بخش واژه‌نامه نیز به همین صورت تدوین شده: یعنی ذیل هر واژه دشوار که در فهرستی الفبایی ارائه شده، معنای واژه به همراه نشانی کاربرد آن واژه در متن درس‌نامه نیز ثبت شده است. فهرست‌های گزیده بیهقی نشر قطره اما با این که در یک مجموعه مشترک با گزیده جهانگشای پیش گفته یعنی «مجموعه ادب فارسی» تدوین شده است، اما فقط شامل فهرست واژگان با قید صفحه نشانی کاربرد واژه است بدون هیچ‌گونه توضیحی و فهرستی مختصر از اصطلاحات دیوانی با نشانی کاربردش در درس‌نامه و فهرستی با عنوان نام‌نامه که در آن نام کسان و جای‌ها و قبیله‌ها و سلسله‌ها و لقب‌ها با نشان کاربرد آنها در درس‌نامه آمده. این سه فهرست کوتاه که مجموعاً به ۲۰ صفحه هم بالغ نمی‌شود، بسیار کاربردی و سودمند افتاده است. اما در میان همه این درس‌نامه‌ها، دو مورد از نظر غنای فهرست‌ها نسبت به دیگر آثار متمایزند که اتفاقاً قدیم‌ترین و تقریباً تازه‌ترین این درس‌نامه‌ها هستند: گزیده تاریخ بیهقی دکتر دبیرسیاقی و گزیده تاریخ بیهقی دکتر یاحقی و سیدی (چاپ سخن). دکتر دبیرسیاقی ابتدا فهرست الفبایی و توضیحات نام‌های کسان و جای‌ها را ارائه کرده است، آنگاه فهرست آیات قرآنی و کلمات و اشعر عربی و آنگاه واژه‌نامه‌ای الفبایی به همراه توضیحاتی مختصر و سودمند. اما در درس‌نامه بیهقی چاپ سخن، ۱۰۰ صفحه از حجم حدوداً ۵۰۰ صفحه‌ای کتاب به فهرست‌های تفصیلی تاریخی

(اشخاص، اقوام و دودمانها)، جغرافیایی و راهنمای توضیحات ادبی اختصاص داده شده است و از این نظر تفصیلی‌ترین و البته بواسطه اتکا ضمایم مفصل چاپ اصلی، معتبرترین ضمایم را دارد. ضمیمه دیگری که این درس‌نامه را از دیگر آثار مشابه متمایز می‌کند لوح فشرده‌ایست که حاوی فایل صوتی متن درس‌نامه است و با وجود ایرادها و اشکالاتی که در قرائت متن وجود دارد و ظاهراً کاملاً تحت نظر و اشراف مؤلفان و مصححان تاریخ بیهقی اجرا نشده است، اما باز برای متن دشوارخوانی چون تاریخ بیهقی - که البته ساده می‌نماید - بسیار مفید است. قرائت دوباره‌ای از این درس‌نامه به شکلی که تلفظ واژگان و بویژه اعلام دقیق‌تر باشد، کمک بزرگی به مخاطبان این درس‌نامه است.

وقتی سخن از تاریخ قدیم است، جغرافیای تاریخی اهمیت بسیار می‌یابد و وجود یک نقشه از آن جغرافیای تاریخی‌ای که موضوع متن کهن است می‌تواند راهنمای بسیار خوبی برای درک مکانی در تاریخ قدیم باشد. از میان این درس‌نامه‌های متعدد فقط دو متن از چنین نقشه‌ای سود جسته‌اند، گزیده بیهقی نشر جامی و گزیده بیهقی نشر نی. که این مورد اخیر با درج نقشه سیاسی نسبتاً بزرگی از ایران و کشورهای همسایه‌اش به همراه برخی نام‌های تاریخی شهرهای خراسان و ماوراءالنهر قدیم، و درج پاره‌های مرتبطی از این نقشه در حواشی پاره‌های متن، درک موقعیت‌های تاریخی و جغرافیایی قدیم را برای مخاطبان بسیار آسان کرده است.

۴. نقد سرفصل‌های تازه

ابتدائاً باید گفت هر مقدار سرفصل مصوب درس‌های ادبی - تاریخی دهه شصت مجمل و در عین اجمال متن‌محور بود، در سرفصل مصوب دهه نود، هم هدف و هم حجم متن گسترده‌تر در نظر گرفته شده است: تغییر مهم و مثبتی که در اهداف تعیین شده برای درس متون نثر ۱ رخ داده، تأکید بر «شناخت سیر تحول تاریخ‌نویسی فارسی» است؛ هرچند ایرادهایی آشکار هم در جزئیات سرفصل که ذیلاً عیناً ارائه می‌شود به نظر می‌رسد:

۱. کلیات: تاریخ‌نویسی به زبان فارسی، متون عمده تاریخی، شیوه‌های تاریخ‌نگاری، سیر تحول آن و ...

۲. مهم‌ترین متون تاریخی به زبان فارسی مانند: تاریخ بلعمی، تاریخ بیهقی (مسعودی)، مراقه - الصدور [کذا! و منظور راحة الصدور است]، تاریخ جهانگشا، سیره جلال‌الدین منکبرنی.

۳. بیهقی و تاریخ تولد، وفات، حواث زندگی و آثار او.
  ۴. تاریخ بیهقی (مسعودی)، ارزش ادبی و تاریخی آن، فواید جامعه‌شناختی، شیوه تاریخ‌نگاری، جایگاه و تأثیر آن در ادب فارسی.
  ۵. تدریس و رفع اشکال دست‌کم یک‌سوم تاریخ بیهقی و بخش‌هایی از تاریخ بلعمی، جهانگشای جوینی، سیره جلال‌الدین منکبرنی [و نه ترجمه آن]
  ۶. معرفی و نقد منابع. (سرفصل جدید دوره کارشناسی زبان و ادبیات فارسی، ص ۴۹)
- در معرفی سرفصل جز همپوشانی‌های آشکاری که وجود دارد (مانند تأکید بر ظاهراً «متون عمده تاریخی» که در شماره (۱) آمده، و در شماره (۲) دوباره از «مهمترین متون تاریخی» یاد شده است، مهم‌ترین ایرادی که به نظر می‌رسد گستردگی آن است: ظاهراً در تنظیم آن با توجه به این که در سرفصل کلی کارشناسی واحد مربوط به تاریخ بلعمی گنجانده نشده، تصمیم بر این قرار گرفته که جبران مافات شود و حجم مواد و مطالب به ویژه متن، هرچه گسترده‌تر اختیار شود: «دست‌کم یک‌سوم تاریخ بیهقی و بخش‌هایی از تاریخ بلعمی، جهانگشای جوینی، سیره جلال‌الدین منکبرنی»؛ آشکار است که با توجه به این دستورالعمل اگر درس‌نامه‌ای تنظیم گردد حجم آن لااقل باید به سه تا چهار برابر مفصل‌ترین گزیده‌های موجود **تاریخ بیهقی** برسد: حجم مفصل‌ترین درس‌نامه‌های موجود (گزیده انتشارات سخن) حدود ۵۰ تا ۶۰ هزار واژه است و حجم متن کامل تاریخ بیهقی به تخمین ما ۲۶۰ تا ۲۸۰ هزار واژه، یعنی درس‌نامه‌ای که بخواهد مطابق سرفصل جدید تنظیم و تألیف شود باید حدود ۲ برابر گزیده نشر سخن حجم داشته باشد. چنین حجمی از متن البته با توجه به آنچه در بخش «کمیت و کیفیت گزینش متن» گفته شد، می‌تواند در انتقال روح متن و پیام پنهان در ساختار سنجیده کتاب مؤثرتر باشد؛ اما تجربه نشان داده است این کار چندان عملی نیست: مؤلفان گزیده نشر جامی که از درس‌نامه‌های موفق بوده است در ویرایش دوم این اثر، ضمن تقلیل حجم متن، از ضرورت این کار بخاطر «حوصله دانشجویان» و «فرونی قیمت کتاب» و «حال و روز متون مشابه» یاد کرده‌اند. (یاحقی و سیدی، ۱۳۹۲: ۷). مجموعاً حدود سه دهه تجربه مدرسان تاریخ بیهقی و تاریخ بلعمی و جهان‌گشا که در نحوه و میزان گزینش و تألیف گزیده‌هایی از این متون خود را نشان داده است نشان می‌دهد که حجم معقول و منطقی مقدمه، متن و حواشی آن در گزیده این کتاب‌های تاریخی حدوداً به چه میزان است. خود این موضوع که پس از حدود ۴ سال

از تصویب این سرفصل، درس‌نامه‌ای با چنین مشخصاتی تدوین نشده دال بر وجود این ایراد است.

افزون بر این، در خصوص امکان تحقق بخش دوم هدف سرفصل یعنی «شناخت سیر تحول تاریخ‌نویسی فارسی» از طریق خواندن چنان‌گزیده و درس‌نامه‌ای هم‌تردیدی جدی وجود دارد. بنظر می‌رسد اگر درس‌نامه‌ای با گزینش بخشهایی از تاریخ بلعمی و بیهقی و جهانگشا و سیرت جلال‌الدین تنظیم شود، از رهگذر خواندن آن عوض آن که نسبت به «سیر تحول تاریخ‌نویسی فارسی» شناختی حاصل شود، خواننده حداکثر به چشم‌اندازی از سیر تطور نثر تاریخی فارسی تا میانه قرن هفتم خواهد رسید و نه بیشتر. نکته نهایی این که اساساً بررسی «سیر تحول تاریخ‌نویسی فارسی» در موقعیتی که متون تاریخی از تمامی گرایش‌های تازه‌تأسیس دوره کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی رخت بر بسته‌اند، برای دانشجویان دوره کارشناسی این رشته چه ضرورت و اولویتی دارد؟ پس از بررسی سرفصل پیش‌نهادی دو واحد دیگری که برای مطالعه متون تاریخی پیش‌بینی شده است، پاسخی برای این سؤال‌های مقدر ارائه خواهد شد.

اما برای دو واحد دیگری که با عنوان «منتخب متون نثر ادبی - تاریخی» به عنوان درس انتخابی (مندرجه در صفحات ۱۴۴ و ۱۴۵ سرفصل جدید) قابل ارائه است، این اهداف بیان شده است: «آشنایی با متون ادبی - تاریخی، سیر تحول آن‌ها و متون برجسته ادبی - تاریخی» و در تفصیل سرفصل ابتدا به «معرفی و نقد انواع متون ادبی - تاریخی و شیوه‌های تاریخ‌نگاری» اشاره شده است؛ آنگاه به «تدریس و رفع اشکال منتخبی از» بیست و چهار منبع تاریخی و جز آن (شامل سفرنامه و جغرافیای تاریخی و مانند آن) اشاره شده است که از آن میان، جز نام ترجمه تاریخ یمینی و ترجمه تاریخ بخارا که با مسامحه تاریخ یمینی و تاریخ بخارا درج شده، دو کتاب دیگر مسلماً جزو متون ادبی - تاریخی نیستند: کتاب زندگی شگفت‌آور تیمور اساساً متنی عربیست که در دوران اخیر ترجمه شده است و اگر بنا بر معرفی متون عربی مترجم باشد، برخی متون بسیار مهم و برجسته مانند تجارب‌الأمم و مانند آن اولویت دارند دیگری کتاب عالم آرای صفوی است که در واقع روایتی نقالیست و همدیف داراب‌نامه‌ها و اسکندرنامه‌ها و نه تاریخی.

با در نظر داشتن این مقدمات و با توجه به این واقعیت که تا زمانی که محوریت یک سرفصل درسی با یک اثر خاص (مانند تاریخ بیهقی) باشد عملاً آن متن، متون دیگر را تحت‌الشعاع خود قرار خواهد داد؛ باید دانست که اگر قصد تنظیم‌کنندگان سرفصل، رسیدن

به نوعی جریان‌شناسی نثر تاریخی یا ادبی - تاریخی باشد - که با توجه به پیش‌بینی سرفصل درس متون منتخب ادبی - تاریخی (در ضمن دروس اختیاری) - اینگونه به‌نظر می‌رسد، پسندیده و بجاست که:

۱. به جای اولویت دادن به «شناخت سیر تحول تاریخ‌نویسی فارسی»، «شناخت جریان‌های ادبی - تاریخی» را در اولویت قرار دهند چرا که دگرگونی و تحول سبک‌های تاریخ‌نویسی چندان به کار دانشجوی ادبیات نمی‌آید و آنچه می‌تواند سودمندتر باشد آشنایی با آن دسته از متون است که پیوستگی بیشتری با ادبیات دارند تا تاریخ، چنان که از عنوان سرفصل هم برمی‌آید.

۲. با توجه به این مقدمات پیشنهاد می‌شود که عنوان درس «متون نثر ۱» و «متون منتخب نثر ادبی - تاریخی» طوری تغییر کند که در راستای همدیگر و تکمیل‌کننده هم باشند، مثلاً «متون نثر ادبی - تاریخی ۱» و «متون نثر ادبی - تاریخی ۲» و مانند سرفصل فعلی هم‌پوشانی نداشته باشند.

۳. هیچ اثری در مرکز توجه هیچ یک از این دو واحد درسی قرار نگیرد چرا که تجربه نشان داده است که راه را بر دیگر آثار و کتابها می‌بندد (آنچنان که در درس تاریخ جهانگشا و مرزبان‌نامه دوره کارشناسی ارشد هم عمدتاً اتفاق می‌افتد)؛

۴. جریانهای مهم ادبی - تاریخی محور گزینش متون قرار گیرد. مثلاً روایتهای خاطره‌نگارانه - تاریخی مانند تاریخ بیهقی و نفثه‌المصدر، یا اسطوره‌ای تاریخی مانند بخشهایی از تاریخ بلعمی و تاریخ سیستان، یا روایتهای افسانه‌ای - تاریخی مانند عالم آرای صفوی و دیگر جریانهای برجسته ادبی - تاریخی.

۵. نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گذشت، یعنی ارزیابی درس‌نامه‌های موجود متون ادبی - تاریخی، این نتیجه بدست آمد که در تدوین بسیاری از این درس‌نامه‌ها دقت چندانی صورت نمی‌گیرد و عمدتاً این متون دارای کاستی‌های اندک و بسیار هستند. بیشتر مؤلفان این درس‌نامه‌ها علیرغم تصریح سرفصل مصوب وزارتی چندان توجهی به مسائل نظری بویژه آنچه سرفصل قدیم درس تاریخ بیهقی بدان تصریح کرده یعنی «جنبه‌های ادبی مخصوص به تاریخ‌نگاری» نداشته‌اند. در خصوص کیفیت گزینش و چینش متن نیز عموم مؤلفان، از

ساختار و پاره‌بندی حساب‌شده تاریخ بیهقی غافل بوده‌اند؛ جز دو سه مورد استثنا، اکثر مؤلفان این درس‌نامه‌ها چندان توجهی در خصوص انتخاب معتبرترین و تازه‌ترین تصحیحات برای تألیف درس‌نامه و یا اعمال تغییرات در آن نداشته‌اند؛ توضیحات برخی از این درس‌نامه‌ها گاه بسیار مغلوط و نابسامان ارائه شده است و باز هم عمدتاً اهمتامی در خصوص پیش‌بینی و ارائه ضمایمی چون فهرست و توضیحات اعلام تاریخی و جغرافیایی و دیوانی و نقشه‌های تاریخی و مانند آن، که ارائه آنها برای متون تاریخی بسیار لازم است، نداشته‌اند.

دو عنوان درس سرفصل تازه مصوب‌شده دوره کارشناسی در حوزه متون ادبی - تاریخی نیز به نظر خالی از اشکال نمی‌رسد و با توجه به ایرادهای مترتب بر آن پیشنهاد می‌شود تغییراتی در نام و محتوای آنها ایجاد شود تا ضمن پرهیز از همپوشانی دو عنوان درس، دانشجویان از طریق آن سرفصل‌ها به جای آشنایی با سیر تاریخ‌نگاری ایرانی، با نوعی جریان‌شناسی متون ادبی - تاریخی آشنا شوند.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای نمونه می‌توان به پورتال جامع علوم انسانی مراجعه کرد که با جستجوی کلیدواژه تاریخ بیهقی، ذیل مقالات سالهای یادشده فهرستی مفصل خواهد آمد که بسیاری از آن‌ها مقالات قابل توجهی‌اند که مستقیماً در پیوند با تاریخ بیهقی‌اند. ضمناً روشن نیست چرا مؤلف از معرفی کتابهای برجسته این حوزه تن زده است.
۲. البته موضوع از بین رفتن بسیاری بخشهای تاریخ بیهقی در همین حال نیز به انسجام و یکپارچگی اندیشیده شده این متن خلل جدی وارد کرده اما به هر حال در همین بخش تاریخ مسعودی نیز که به جا مانده است این انسجام کاملاً قابل مشاهده است.
۳. یاد باد خاطره کلاس‌های استاد بزرگوار دکتر عباس ماهیار در دانشگاه تربیت معلم در سال ۱۳۷۸ که این نکته عدم تطابق متن جهانگشا را با تعبیر مشهور قرآنی یادآور شدم و پرسیدم که «ممکن است جوینی به عمد تصرفی کرده باشد؟» و ایشان به ضرس قاطع فرمودند: «اشتباه چاپی است و صحیح «زرع» است». روانش شاد باد.
۴. مثلاً گزیده نشر قطره مستقلاً نقد و بررسی شده است (نک. کتابنامه: دبیران و برامکی، ۱۳۹۳) و گزیده نشر مهتاب نیز بواسطه نقدهای متعددی که بر شرح کامل دکتر خطیب‌رهبر بر تاریخ

- بیهقی نوشته شده (مثلاً نک. کتاب ماه ادبیات، تیر ۱۳۸۷ - شماره ۱۲۹ (از صفحه ۵۲ تا ۶۲) مقاله کمال راموز)، طبیعتاً نقد شده است.
۵. مثلاً در صفحات ۱۰ تا ۱۴: «صفات: جمع صفت؛ موحد: خداپرست؛ سنه: سال؛ کریم: بخشنده؛ شامل: دربرگیرنده؛ بنی آدم: نسل بشر؛ روایات: روایت‌ها؛ منور: نورانی و ...»
۶. که اغلاط تایپی و محتوایی متعددی در صفحات آغازین متن و توضیحات (۳۴-۴۰) دیده شد.
۷. که اغلاط تایپی فراوان دارد: در ده صفحه نخست متن و توضیحات (۲۸-۳۸) بیش از ۲۰ مورد اشتباه چاپی و جز آن دیده شد.
۸. در اولین پاره ارائه شده از متن جهانگشا یعنی بخشی از دیباچه که در صفحات ۱ تا ۸ درس‌نامه آمده است ۲۲ غلط تایپی دیده شد و در ۹ صفحه نخست مربوط به توضیحات این بخش (صفحات ۹ تا ۱۷) حدود ۲۵ ایراد چاپی و غیر چاپی دیده شد.

کتاب‌نامه

- ابن فندق، علی ابن زید بیهقی (۱۳۶۱). *تاریخ بیهقی*، تصحیح احمد بهمنیار، ج. سوم، کتابفروشی فروغی، تهران.
- جوینی، عطا ملک بن محمد بن محمد، (۱۳۹۱). *تاریخ جهانگشای جوینی* (۳ جلد)، تصحیح و تعلیقات دکتر حبیب‌الله عباسی و دکتر ایرج مهرکی، ج. سوم، انتشارات زوار، تهران
- حسینی کازرونی، سیداحمد، (۱۳۸۳). *گزیده تاریخ بیهقی (خزانة حجت)*، انتشارات زوار، تهران.
- خاتمی، احمد، (۱۳۹۲). *گزیده تاریخ جهانگشای جوینی*، نشر علم، تهران.
- خطیب‌رهبر، خلیل، (۱۳۷۱). *جهانگشای جوینی، چنگیز، تارابی، خوارزمشاه، حسن صباح، با معنی واژه‌ها و ...*، انتشارات مهتاب، تهران.
- خطیب‌رهبر، خلیل، (۱۳۷۳). *تاریخ بیهقی با معنی واژه‌ها و شرح ...*، ج. ششم، انتشارات مهتاب، تهران.
- دبیران، حکیمه و برامکی، اعظم، (۱۳۹۳)، «نقد کتاب گزیده تاریخ بیهقی»، در *پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، س. ۱۴، ش. ۳۰، خرداد و تیر ۱۳۹۳، صص ۱۷-۳۳.
- دبیرسیاقی، محمد، (۱۳۶۹). *گزیده تاریخ بیهقی*، ج. پنجم، شرکت سهامی کتابهای جیبی، تهران.
- دهقانی، محمد، (۱۳۹۴). *حدیث خداوندی و بندگی، تحلیل تاریخ بیهقی از دیدگاه ...*، نشر نی، تهران.
- رجایی بخارایی، احمدعلی (۱۳۴۷). «نقش آداب و رسوم عامه در حل مشکلات ادبی»، در *مجله دانشکده ادبیات مشهد*، س. ۴، ش. ۱۳ و ۱۴ (بهار و تابستان ۱۳۴۷). صص ۱۰۳ - ۱۱۴.

- رنجبر، ابراهیم و محرمی، رامین (۱۳۹۱). *تاریخ سلسله غزنویان (چکیده تاریخ بیهقی)*، انتشارات آیدین، تبریز.
- روان‌پور، نرگس، (۱۳۹۱). *گزیده تاریخ بیهقی* (چاپ اول ۱۳۶۵)، چ. شانزدهم، نشر قطره، تهران.
- سرمدی، مجید؛ میرزایی، علی و محمدی‌بدر، نرگس، (۱۳۹۴). *برگزیده و شرح تاریخ جهانگشای جوینی*، چ. چهارم، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران.
- شعار، جعفر، (۱۳۷۰). *گزیده تاریخ جهانگشای جوینی*، چ. دوم، چاپ و نشر بنیاد: تهران.
- فیاض، علی‌اکبر (مصحح)، (۱۳۸۳). *تاریخ بیهقی*، تصنیف خواجه ابوالفضل محمدبن حسین بیهقی دبیر، چ. دوم، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد: مشهد.
- مصطفوی سبزواری، رضا، (۱۳۸۶). *آشنایی با تاریخ بیهقی*، انتشارات سمت، تهران.
- مصطفوی سبزواری، رضا، (۱۳۸۹). *تاریخ بیهقی (گزیده)*، چ. دوم، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران.
- والدمن، مریلین (۱۳۷۵). *زمانه، زندگی و کارنامه بیهقی*، ترجمه منصوره اتحادیه (نظام‌مافی)، نشر تاریخ ایران، تهران.
- یاحقی، محمدجعفر و سیدی، مهدی، (۱۳۸۹). *دیبای زربفت (گزیده تاریخ بیهقی)*، انتشارات سخن، تهران.
- یاحقی، محمدجعفر و مهدی سیدی (مصححان)، (۱۳۹۲). *تاریخ بیهقی*، تألیف ابوالفضل محمدبن حسین بیهقی، ۲ ج، چ. چهارم، انتشارات سخن، تهران.
- یاحقی، محمدجعفر و مهدی سیدی، (۱۳۹۲). *دیبای خسروانی (کوتاه شده تاریخ بیهقی)*، چ. یازدهم، نشر جامی، تهران.